

Még egyszer a liberalizmus pluszról

VISSZHANG - LX. évfolyam, 10. szám, 2016. március 11.

Élénk eszmecsere alakult ki Vásárhelyi Mária, Halmai Gábor és Petőcz György között a liberális demokráciák továbbfejlesztési lehetőségeit firtató írásom körül (*A demokratikus alkímia éve, ÉS, 2016/2., jan. 15.*). Mielőtt reagálnék főbb észrevételeikre, röviden kitérnék a felmerülő szempontok jellegére. Pozitív, hogy másokat is foglalkoztat a liberális demokrácia helyzete, még akkor is, ha a kialakult vita rámutat egy fontos problémára, mégpedig gondolkodásunk lokális mivoltára. Mindegyik értelmezés a hazai aktuálpolitikából kívánta levezetni a demokrácia bajait, miközben írásom alapja az volt, hogy Magyarország része egy globális változási folyamatnak, amelyet meg kell értenünk ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a hazai helyzetet. Ilyen szempontból Orbán Viktor nem ok, hanem okozat, és ez alapvetően megváltoztatja a liberális demokrácia erősítésének prioritásait. Ezzel nem azt mondom, hogy egy ország vezetőjének politikája, személyisége ne lenne fontos, azt azonban igen, hogy egy ilyen átfogó kérdés elemzésekor mindez másodlagos a globális kontextushoz képest. Orbán Viktor a globális demokráciateremtési projekt terméke, mai politikája ugyanezen projekt megrendülésének következménye. Logikusan következik ebből, hogy *nemzetközi* megközelítésből vizsgáljuk a hazai politikát és ne fordítva.

Legalább ennyire fontosnak tartom azt, hogy a liberális demokráciával szemben megfogalmazott kritikák értelmezésére tett kísérlet nem jelent *azonosulást* ezen érvekkel. A konfliktusok feloldásának fontos eszköze, hogy megpróbáljunk belehelyezkedni a másik fél szemléletmódjába. Én az ilyen, belehelyezkedő politikai elemzésben hiszek. Tudatában annak, hogy Magyarországon inkább a pártvonalak alapján zajló politikamagyarázás terjedt el, azonban megértem, ha a többség abból indul ki, hogy ha dicséretet vagy kritikát fogalmazunk meg, azzal az adott oldal, személy iránti viszonyulásunkat fejezzük ki. Írásom éppúgy nem az Orbán-rendszer apológiája, mint ahogyan nem is hazai liberális elit kritikája. Aki többet lát bele, mint a demokrácia természetéről szóló értekezést, az saját konfliktusait vetíti ki a cikkekre. Fontos, hogy a liberális demokráciáról szóló diskurzus megújítását ne tévesszük össze a nem nyugati típusú demokráciák *melletti* érveléssel. Meg kell említeni azt is, hogy habár nem lehet a liberális demokráciákat a nélkül tárgyalni, hogy szóba hoznánk a liberalizmust, a liberális demokráciák helyzetéről szóló vita nem azonos a liberalizmus helyzetét vizsgáló értekezésekkel. Petőcz György (*Az apológia útvesztői, ÉS, 2016/6., febr. 19.*) írásában egyként kezeli Csizmadia Ervinnek a *Magyar Nemzet* hasábjain kezdeményezett liberalizmusvitáját a liberális demokráciát illető, általam megfogalmazott gondolatokkal. Mivel a különbségek kifejtése szétfeszítené a terjedelmi kereteket, és a liberalizmusvita egy másik felületen zajlik, válaszomban csakis a liberális demokráciákra vonatkozó észrevételeire reagálok.

E felfeztetést követően két olyan elemre kívánok reflektálni, amelyekkel az összes reagáló fél foglalkozott. A szerzők abból indultak ki, hogy csak a liberális demokráciák számítanak demokráciának, és mivel Orbán Viktor kormányzása gyengíti a liberális elemeket, Magyarország már nem is demokrácia, vagy legalábbis erősen autoriter irányba tendál. Mivel ebből vonták le azt a következtetést, hogy felesleges ilyen körülmények között a liberális demokráciák megújításáról beszélni, annak érdekében, hogy bizonyítsam ennek ellenkezőjét, elsőként röviden összefoglalom a demokráciakutatás liberális demokráciákra vonatkozó álláspontjának történelmi fejlődését. Ezt követően a felmerült félreértések tisztázása céljából kifejtem, mit értek azon, hogy Orbán Viktor arra törekszik, hogy a liberális elittel szemben a nép kezébe helyezze a demokráciát.

Miközben kétség sem férhet ahhoz, hogy a legjobb szándék vezérli a szerzőket, amikor a liberális demokráciák védelmére kelnek, válaszaik számomra azt erősítik meg, hogy az, ahogyan Magyarországon a demokráciáról beszélünk, jottányit sem változott a rendszerváltás óta. Eközben a politikatudomány negyedszázadnyi tapasztalattal gazdagodott ezen a téren. Nem beszélhetünk tehát úgy, mintha az elmúlt két évtizedben mi se történt volna. Újra kell értelmezni alapfogalmainkat. A nyugati politikatudomány pontosan ezt teszi a liberális demokráciával. Azok a tudósok, akik anno asszisztáltak a kelet-európai demokratizálódási folyamatok megalapozásához, némi szívfájdalommal ugyan, de belátták, hogy világszerte megváltozott a politikai klíma, és már korántsem olyan kedvezőek a liberális demokrácia kilátásai, mint a '90-es évek hajnalán. Tudják azonban, hogy csak akkor tud újra dominánssá válni, ha *megértik* változásait. Ez az, amit a hazai balliberális ellenzék elszalaszt. Miközben a magyar jobboldal „elmúltnyolc éve” arról szólt, hogy saját demokráciaértelmezésének érvényt szerezzen, az úgynevezett demokratikus ellenzéké arról, hogy panaszkodtak a játékszabályok megváltozása miatt. Képviselőik még akkor is a régi definíciókat használják, és értetlenül állnak az újabb értelmezések előtt, amikor már a liberális demokrácia nyugati védelmezői is új megközelítésekkel állnak elő.

Halmai Gábor (*A felforgató, ÉS*, 2016/4, jan. 29.) ugyan idéz a liberális demokráciák kihívásait vizsgáló szakirodalomból, egyúttal elismeri, hogy a demokráciák fogalma változófélben van a világban, azonban a felismerést követően visszakanyarodik a belpolitikai érveléshez, mondván, a centrális erőtér megalkotása „világossá teszi, hogy a cél a demokrácia leépítése és egy autokratikus rendszer kiépítése volt”. Ebből következik, hogy az Orbán-kormánynak nem célja a liberális demokrácia újraértelmezése, illetve az, hogy ez nem lehet a nyugati típusú demokrácia adaptálása. Vásárhelyi Mária *Demokratikus látszatok és a valóság* című írásában (*ÉS*, 2016/3., jan. 22.) úgy fogalmaz, hogy a liberális és illiberális demokrácia közötti értelmezési vitát azért nem érinti, mert az utóbbi számára értelmezhetetlen fogalom. Petőcz György vitatja, hogy létezik „demokrácia nem liberális demokráciaként, nem nyugati formában”. Csakhogy a liberális demokrácia fogalma nem hitvita tárgya. A liberális demokrácia csupán egy válfaja a demokráciának, még akkor is, ha a köznyelv kétségkívül a liberális demokráciát azonosítja a demokráciával. A demokráciakutatás szempontjából evidens, hogy a liberális demokráciák két eleme egyáltalán nem különválaszthatatlan, már csak azért sem, mert korábban is léteztek nem liberális demokráciák (nonliberal democracies) és liberális, ellenben nem demokratikus rendszerek (liberal nondemocracies).

Nem liberális. Demokrácia?

Nem csak a liberalizmus és a demokrácia különválaszthatósága, az illiberális demokráciák létezése sem mai találmány. Közel két évtizede foglalkozik a politikatudomány azzal, hogyan lehet közelíteni az illiberális demokráciákat a nyugati világ által kívánatosnak tartott demokráciaformához. Marc Plattner, a *Journal of Democracy* szerkesztője, 1998-ban ír arról (*Liberalism and Democracy: Can't have one without the other. Foreign Affairs*, Vol 77. 2), hogy a harmadik demokratizációs hullámot követően sok nem nyugati országban észlelték, hogy nem liberális demokráciák, hanem választási demokráciák jöttek létre. Annak ellenére, hogy elterjedtek a szabad választások, a demokratikusan megválasztott vezetők nem tartották tiszteletben az alapvető emberi jogokat. Fareed Zakaria ennek hatására vezette be az illiberális demokráciák fogalmát (*The Rise of Illiberal Democracies. Foreign Affairs*, Vol.76. 6., 1997.).

Zakaria nagy hatású cikkében Philip Schmitterre hivatkozik, miszerint a liberalizmus mint a politikai szabadság felfogása vagy mint gazdaságpolitikai doktrína időben ugyan egybeeshetett a demokrácia születésével, de sohasem volt elkerülhetetlenül és egyértelműen összekötve a demokrácia gyakorlatával. Mint írta, a demokrácia virágzik, miközben az alkotmányos liberalizmus nem. (Demokrácián a politikai szabadságokat, míg alkotmányos liberalizmuson az alapvető szabadságjogokat kell érteni.) A nyugati demokráciákban 1945 után egyesült a két elem, így mára nehéz elképzelni különválásukat illiberális demokráciákra, illetve liberális autokráciákra. Holott a XX. századig a legtöbb nyugat-európai ország

liberális autokrácia volt. Csak az 1940-es évek végére, az általános szavazati jog elterjedésével teljesedett ki a demokrácia, igaz, az alkotmányos liberalizmus elvei már közel egy évszázada léteztek ezekben az országokban demokrácia nélkül is. Sokáig tehát nem is annyira a demokrácia, sokkal inkább az alkotmányos liberalizmus elvei különböztették meg a nyugatot a világ többi részétől.

Az illiberális demokráciákat illetően Zakaria eredetileg azt javasolta, hogy a nyugati döntéshozók inkább tekintsenek el a szabad választások szorgalmazásától, mondván, a liberális autokráciák még mindig kívánatosabbak, mint az illiberális demokráciák. Ezzel szemben érvelt Plattner azzal, hogy ha már a liberális és a demokratikus elem különválik, akkor a nyugati államoknak mindent meg kell tenniük, hogy az illiberális demokráciák felfejlődjenek a liberális demokráciák szintjére. Az ezredfordulót követően azonban háttérbe került az illiberális elem, és előtérbe került a demokratikus kritériumok finomítása. Sorra születtek az olyan fogalmak, amelyek megpróbálták elhelyezni a liberális demokráciák és a totalitárius végletek között a liberálisnak nem mondható, ám autoriternek sem minősíthető demokráciákat. A demokráciakutatás fókusza ez idő tájt *kívül esett* a nyugati világon. Az iraki demokráciaépítés nehézségei és Oroszország autoriter fordulata következtében azonban megváltozott a szakma helyzetértékelése a liberális demokráciák állapotáról. A *Journal of Democracy* fennállásának 25. évfordulójára kiadott különszám 2015-ben már azt a kérdést járta körül, hogy vajon hanyatlófélben van-e a demokrácia.

Kollégáimmal korábban részletesen ismertettük a különszám tartalmát (*Mi a gond a demokráciákkal, és orvosolható-e a baj?*, *ÉS*, 2015/21., máj. 22.), így ezúttal csupán egy elemet emelnék ki belőle: a geopolitikai változások hatásait a demokráciák jövőjére. Ha az erőviszonyok az autoriter rendszerek irányába tolnak el, jóval népszerűbbé válnak azon országok szemében, amelyek szeretnék a győztes oldalra kerülni. A fejlődő gazdaságok fellendülésével, valamint a 2008-as gazdasági válsággal egyszerre két oldalról érte támadás a liberális demokráciákat. Megerősödtek a nyugati típusú demokráciákkal szembeni külső kritikák, és nyugaton is meggyengült a liberális demokráciákba vetett hitt. A különszám szerzői ugyanakkor azt sem mulasztották el megemlíteni, hogy mindezen változások ellenére a demokrácia rendkívül rugalmas, sokkal nehezebb helyzetekből is képes volt visszatérni az ideológiák élére. Ehhez azonban az kell, hogy objektíven *felmérjék* állapotát, és ez alapján készítsenek terveket arra, hogyan lehetne visszajára fordítani a jelen trendet. Úgy gondolom, hogy Magyarországon is ez a teendő.

A demokrácia felülkerekedése

Ha elfogadjuk azt, hogy a liberalizmus és a demokrácia elemei különválaszthatóak, és eltérő arányban lehetnek jelen a demokráciákon belül, akkor közelebb kerülünk az orbáni demokráciaértelmezés megértéséhez is. Mint írtam, „Az, amit Orbán illiberális vagy jelző nélküli demokráciának nevez, a demokráciának a liberális elit hatásától megtisztított formája, amely az elittel szemben a nép kezébe helyezi a demokráciát, azaz egyfajta visszatérés a demokráciák egy korábbi formájához.” Vásárhelyi Mária a népszavazási kísérletek ellehetetlenítését hozta fel erre ellenérvként. Egyetértek vele és Halmai Gáborral, hogy amikor Orbán Viktor azt állítja, hogy a népre kíván támaszkodni, az nem azt jelenti, hogy a közvetlen demokrácia eszközeit szeretné előtérbe helyezni. Úgy gondolom azonban, hogy a kérdés valójában nem a nép tényleges hatalmáról szól, hanem a vezetői legitimitáció szimbolikus megerősítéséről a nép által.

Az orbáni megközelítés leginkább a populista demokrácia fogalmával írható le, amelyen a szavazók és a vezető közötti viszony jellegét értem. Ahogy azt Peter Mair megjegyzi *Populist Democracy vs. Party Democracy* című írásában (Y. Meny, Y. Surel eds. *Democracies and the populist challenge*, Palgrave Macmillan UK, 2002, p. 81–89.), a populista demokráciákban a hatalom kevésbé kötött az *intézmények* által, és közvetlenebb a kapcsolat a szavazók és a vezető között. A kormány előszeretettel hivatkozik arra, hogy a nemzeti érdeket szolgálja, nem ágazati érdekeket, a felhívásokat a „nép”-hez, a szavazók összességéhez intézi. Ez a demokratikus elem *felemelése* az alkotmányos liberalizmussal szemben. Ezt értem a demokrácia korábbi formájához való visszatérésen. Mielőtt azonban arra jutnánk, hogy Orbán

Viktor a latin-amerikai banánköztársaságokat másolná, ez a modell Európában sem ismeretlen. Többek között Charles de Gaulle-nál is megjelent, illetve a brit konzervatív pártban, még a Thatcher előtti időkben (az egynemzet-konzervativizmussal). A populista demokráciában a vezető arra törekszik, hogy egyfajta misztikus kapcsolatot teremtsen a választókkal, amely legitimálja szerepét. De Gaulle, aki köztudottan Orbán Viktor egyik példaképe, sűrűn alkalmazta a népszavazás eszközt ilyen módon. A műfaj napjainkra annyiban „finomodott”, hogy amióta Tony Blair bevezette a nemzeti konzultációkat, sokkal kisebb politikai kockázattal lehet elérni azt az érzetet, hogy a kormányok hallgatnak a szavazóikra. Nem véletlen, hogy Orbán előszeretettel hivatkozik a nem kötelező érvényű konzultációkra saját legitimációjának megerősítéséhez, és az sem véletlen, hogy a kötelező érvényű népszavazás intézményét például Brüsszel, azaz az őt támadó politikai elit ellen tartogatja.

Liberalizmus plusz vagy mínusz?

Írásom végén röviden visszatérek a vitairat alapjául szolgáló gondolathoz, ahhoz, hogy a liberális demokráciákat napjainkban a helyi értékeket jobban figyelembe vevő adaptációval, az úgynevezett liberalizmus pluszsal lehet újra versenyképesé tenni. A liberalizmus plusz a liberális demokráciára épülve, annak továbbfejlesztéseként jöhet létre. Ez a megközelítés elveti az orbáni szélsőséget (a semmi liberalizmus tételét), de annak ellenpólusát is, amely megijed a liberális demokráciák változásától, és görcsösen ragaszkodik egy olyan idea „befagyasztásához”, amelynek megújítása nagyon is időszerű.

Mint bemutattam, a demokráciakutatás mai állása egy nagyon alapos „leltárt” javasol a liberális demokráciákat illetően. Ebbe beletartozik az is, hogy megvizsgálja, mi az, amiben a rendszer kritikusaik igazuk van, mi az, amit változtatni kell ahhoz, hogy visszájára fordítsák a jelenlegi elégedetlenséget. A demokráciakutatás az utóbbi huszonöt évben eljutott oda, hogy felismerje, a liberális demokrácia egyes elemei nem mindenütt tudnak egyformán érvényesülni. Ez nem azt jelenti, hogy ezekről a demokráciákról le kell mondani, hanem azt, hogy meg kell vizsgálni, hogyan lehet egymáshoz közelíteni a liberális és a demokratikus eszméket ott, ahol a liberális elemek ellentmondanak a helyi hagyományoknak. Ezt nevezi Richard Youngs az általam idézett írásában (*Exploring „Non-Western” Democracy. Journal of Democracy, Vol 26, 4. Oct. 2015*) liberalizmus plusznak, amit leegyszerűsítve a demokratikus variáció, a demokráciák sokféleségének elfogadásaként is lehet értelmezni.

A demokratikus megújulásnak ma két *szélsőség*, a liberális demokrácia túlzottan merev érvényesítése és annak teljes elvetése között kell lavíroznia. Emiatt gondolom úgy, hogy egyre inkább el fog terjedni a demokratikus alkímia, azaz a nyugati és a helyi elemek vegyítése. Hogy egy példát hozzak, Tunézia, amely az egyetlen ország, amely az arab tavaszt követően demokratikus útra lépett, sajátos kísérletet hajtott végre, amikor azt mondja, hogy ugyan különválasztja az államot az egyháztól, az államnak mégis van szerepe a vallási moralitás megtestesítésében. Európában ez komoly aggályokat okozna, Tunéziát viszont valószínűleg ez tartotta meg a demokráciák körében. Nem tudunk garanciákat adni arra, hogy ez hosszú távon és kedvezőtlenebb körülmények között is így marad, ahogyan ezt Petőcz György követelte. Nem is erről szól a történet. Senki nem akarja bizonyítani, hogy a nem nyugatos demokráciáké a jövő, vagy hogy felsőbbrendűek volnának a liberális demokráciákhoz képest. A nem nyugati típusú demokráciák vizsgálata azért fontos, mert rávilágítanak a liberális demokráciák előtt tornyosuló kihívásokra, és hozzásegíthetnek a liberális demokráciák innovációjához. A demokratikus fejlődés sohasem lineáris, liberális demokráciák körében is történhetnek visszacsúszások, és kudarcok után is lehet újra virágzó demokrácia, gondoljunk csak Németországra. Tévhit tehát, amit Petőcz György állít, hogy a liberalizmus volna a demokráciák önvédelme az önkényuralom veszélyei ellen. A demokrácia a védelem az autokráciákkal szemben. Demokráciákból azonban sokféle lehet. A liberális elemek dominanciája csak *plusz*.